

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ

Δρ Νίκος Α. Πουλιανός
Ανθρωπολόγος

Το ενδιαφέρον για τις ταφές της αρχαιότητας σχετίζεται με πολλούς επιστημονικούς κλάδους. Η παρούσα δημοσίευση αφορά κυρίως την παλαιοδημογραφία και την εθνοαρχαιολογία (ταφικά έθιμα). Βασίστηκε στην αποδελτίωση και την επεξεργασία επιστημονικών βιβλιογραφικών στοιχείων σε μια βάση δεδομένων, τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονται από τα Χρονικά και τις Μελέτες του Αρχαιολογικού Δελτίου. Συνολικά αναλύθηκαν 21 τόμοι, 17 από τα Χρονικά και τέσσερις από τις Μελέτες.

Πίνακας 1: Οι δημοσιεύσεις και τα ονόματα των συνεργατών του παρόντος άρθρου, σύμφωνα με τη σειρά των τίτλων της βιβλιογραφίας που αποδελτίωθηκαν. Οι τόμοι 47, 48 του Αρχαιολογικού Δελτίου και η έκδοση για το νεκροταφείο της Μόνας αποδελτίωθηκαν συμπληρωματικά από δύο συνεργάτες.

Όσον αφορά την καταγραφή σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, σημαντική βοήθεια, με τη μορφή εθελοντικής εργασίας, προσέφεραν από την καθοδήγηση του συγγραφέα μέλη και φίλοι της Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος, τελειόφοιτοι αρχαιολόγοι του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και ένας υπάλληλος του ΥΠΠΟ. Στον πίνακα 1 παρατίθενται οι τόμοι του Αρχαιολογικού Δελτίου και ορισμένες επιπλέον

δημοσιεύσεις μαζί με τα αντίστοιχα ονόματα των συνεργατών. Ο χρόνος που απαιτήθηκε για την αποδελτίωση του κάθε τόμου ήταν περίπου δύο μήνες. Από τον γράφοντα έγινε επίσης η αναγκαία ανακατανομή των δεδομένων κατά στήλες, καθώς και η μαθηματική επεξεργασία για την εξαγωγή πινάκων, χαρτών και γραφημάτων.

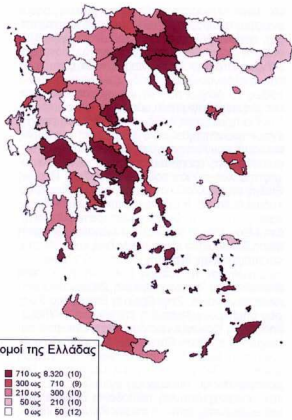
Η επιλογή των τόμων του Αρχαιολογικού Δελτίου ήταν τυχαία, ανάμεσα σε αυτούς των ετών 1979 και 1996. Τελικές η αναλυτικές δημοσιεύσεις που αφορούν αρχαία νεκροταφεία δεν συμπεριλήφθηκαν, παρά μόνο για τις απώτερες προϊστορικές εποχές, καθώς και για αυτές όπου το δείγμα μας έβρισκε να είναι πολύ μικρό. ΑΞίζει να επισημανθεί πάντως ότι η Κόρινθος, η Ελευσίνα, η Αθήνα και η Κρήτη αντιπροσωπεύονται συγκριτικά λιγότερο, καθώς οι περισσότερες ανασκαφές των περιοχών αυτών διενεργήθηκαν πριν από το 1979 ή μετά το 1996.

Για λόγους επαλήθευσης ο τόμος 48 του Αρχαιολογικού Δελτίου (1993, Χρονικά Β1), αποδελτίωθηκε δύο φορές. Αυτό έδειξε ότι η καταχώριση των δεδομένων έγινε σχολαστικά, καθώς η παράλειψη εγγραφής στοιχείων δεν ξεπερνά το 1%.

Οι παράμετροι που είχαν καθοριστεί για την αποδελτίωση έφτασαν συνολικά τις 61. Για την οικονομία του χώρου δεν αναλύονται όλες εδώ, παρά μόνο αυτές που παρουσιάζουν ικανό στατιστικό δείγμα και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Η καταχώριση και η επεξεργασία των στοιχείων έγινε με τη βοήθεια του προγράμματος Excel της Microsoft. Τα δεδομένα που αντιστοιχούν στις παραπάνω παραμέτρους και που καταλαμβάνουν μία γραμμή στη βάση δεδομένων αποτελούν μία εγγραφή, η οποία μπορεί να αφορά μία ή και περισσότερες

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έκδοση / αρχαίο νεκροταφείο	Επίθετο	Όνομα	Φορέας/ ιδιότητα
Δδ 48 (1993), Χρονικά Β2	Πουλιανός	Νίκος	ΑΕΕ
Δδ 49-50 (1994-5), Μελέτες Α	Πουλιανός	Νικόλας	ΑΕΕ
Παλακογιάννη-Νικολαΐδα διάφορα	Πουλιανός	Νίκος	ΑΕΕ
Δδ 42 (1987), Χρονικά Β1	Κουκουφάου	Κατερίνα	ΑΕΕ
Δδ 41 (1986), σ. 60-84	Γουλιόπουλος	Νίκος	ΑΕΕ
Δδ 47 (1992), Χρονικά Β1	Γουλιόπουλος	Νίκος	ΑΕΕ
Κόος - Coleman (1977)	Μπέλλα	Άννα	ΑΕΕ
Δδ 34 (1979), Χρονικά Β2	Αναστασάδου	Άννα	ΑΕΕ
Δδ 46 (1991), Χρονικά Β2	Αναστασάδου	Άννα	ΑΕΕ
Δδ 47-48 (1992-3), Μελέτες Α	Αναστασάδου	Άννα	ΑΕΕ
Δδ 48 (1993), Χρονικά Β1	Αναστασάδου	Άννα	ΑΕΕ
Μόνακ - Σάμριν (1988α)	Ηβριανού	Μαρία	φωτ. αρκ.
Δδ 50 (1995), Χρονικά Β2	Κουραφθαλής	Δημήτριος	φωτ. αρκ.
Δδ 43 (1988), Χρονικά Β2	Ανδρού	Ευγενία	φωτ. αρκ.
Δδ 47-48 (1992-3), Μελέτες Α	Αλεξίου	Ανδρέας	φωτ. αρκ.
Δδ 51 (1996), Χρονικά Β1	Κύπρη	Γιάννης	φωτ. αρκ.
Δδ 44 (1989), Χρονικά Β2	Ζυμπατίσης	Γεώργιος	φωτ. αρκ.
Δδ 40 (1985), Χρονικά Β2	Ασάκης	Νικόλαος	φωτ. αρκ.
Δδ 45 (1990), Χρονικά Β1	Κιτσιώλης	Βασίλειος	φωτ. αρκ.
Δδ 46 (1991), Χρονικά Β1	Φουτσιώλη	Δέσποινα	φωτ. αρκ.
Δδ 34 (1979), Χρονικά Β2	Φίλιππος	Βλάσιος	ΥΠ.Π.Ο.
Δδ 36 (1981), Χρονικά Β2	Φίλιππος	Βλάσιος	ΥΠ.Π.Ο.
Δδ 44-46 (1989-91), Μελέτες Α	Κρίνης	Σπυρίδης	ΑΕΕ
Δδ 45 (1990), Χρονικά Β2	Κρίνης	Μαρίνα	φωτ. αρκ.
Δδ 47 (1992), Χρονικά Β1	Δημητριάδου	Κατερίνα	φωτ. αρκ.
Μόνακ - Σάμριν (1988α)	Ασπράκης	Κατερίνα	φωτ. αρκ.
Δδ 47 (1992), Χρονικά Β2	Πιλάνη	Σοφία	φωτ. αρκ.

από τη Μεσολιθική έως και την Εποχή του Χαλκού, επιπλέον καταχωρίσεις προέρχονται από τους Σάμιων (1988-1998), Γαλλή (1996) και Πουλιανό (2001).

Ο γράφων είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει μέρος των επεξεργασμένων δεδομένων περιληπτικά, αφενός στο συνέδριο CAA 2002 (Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology Conference), που πραγματοποιήθηκε στο Ηράκλειο Κρήτης (2-6 Απριλίου 2002), σε ανακοίνωση με τίτλο «Data elaboration of ancient Greek burials», και αφετέρου στο 13ο Διεθνές Συνέδριο Ανθρωπολογικών και Εθνολογικών Επιστημών στη Φλωρεντία της Ιταλίας (5-12 Ιουλίου 2003) – «Palaeodemographic aspects of the Aegean basin during prehistorical and early historical times».

Γεωγραφική κατανομή

Η πλειονότητα των εγγράφων, όπως είναι αναμενόμενο, αφορά την Κλασική, την Ελληνιστική και τη Ρωμαϊκή περίοδο, και επομένως ο χάρτης της γεωγραφικής κατανομής αντιπροσωπεύει αυτές κυρίως τις εποχές. Οι χάρτες που περιγράφουν τη γεωγραφική κατανομή ανά εποχή δεν εμπεριέχονται στην παρούσα δημοσίευση. Μπορεί όμως να αναφερθεί ότι για όλες τις εποχές διαμορφώνεται περίπου η ίδια εικόνα. Εξαιρέση αποτελούν η Μεσολιθική και η Ύστερη Νεολιθική, όπου ένα σημαντικό μέρος της κατανομής μετατοπίζεται προς τη νησιωτική Ελλάδα (Κύθνος, Γκούρα, Κέος, Γυαλί, Ρόδος, Μίκονος - Φτελιά), ενώ η Πρώιμη Νεολιθική αντιπροσωπεύεται κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Σχετικά με τη Βόρεια Ελλάδα, επί συνόλου 15.609 τάφων, αξίζει να επισημανθεί ότι οι 8.313 ταφές αφορούν την Ιερισσό Χαλκιδικής και άλλες 3.574 τη Θεσσαλονίκη, ενώ ακολουθούν η Μαγνησία (2.144), η Πιερία (1718) και οι Σέρρες (1046). Στις καταχωρίσεις της Στερεάς Ελλάδας (11.356), η πλειονότητα αφορά την Αττική (7.062), με σημαντική όμως την παρουσία τους και στη Βοιωτία (2.898). Για τους νομούς Γρεβενών, Καστοριάς, Ζακύνθου και Αρκαδίας είναι διαθέσιμες αντίστοιχα δύο, δύο, τρεις και πέντε ταφές. Το γεγονός αυτό πρέπει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα μόνο έως ένα βαθμό (σε σύγκριση δηλαδή με τις υπόλοιπες περιοχές), ενώ αποσιωπητός είναι ο σχέση με τα περιορισμένα αρχαιολογικά έργα που εκτελούνται σε αυτούς τους νομούς. Από την άλλη πλευρά, η εικόνα για τις περιοχές της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας (1.083), της Αθήνας και της Ρόδου (3.308), με τις συγκριτικά περισσότερες ταφές, πρέπει να οφείλεται όχι μόνο σε αυξημένους πληθυσμούς κατά την αρχαιότητα, αλλά και στη μεγάλη οικιστική ανάπτυξη που συντελείται εκεί τις τελευταίες δεκαετίες.

Χρονολογικά δεδομένα

Η χρονολόγηση πολλών ταφών είναι συχνά δυσχερής (ιδίως όσων προέρχονται από σωστικές ανασκαφές), είτε γιατί δεν συνοδεύονται καθόλου από ευρήματα, είτε γιατί αυτά ανήκουν σε πολλές διαφορετικές εποχές. Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζεται στο γράφημα 1.

Ουσιαστικά, μόνο το 48% των τάφων (στο 46% είναι γνωστή μόνο μία εποχή και στο 2% το

ταφές, ανάλογα δηλαδή με τη λεπτομέρεια που ο εκάστοτε αρχαιολόγος είχε τη δυνατότητα να δημοσιεύσει την ανασκαφή του.

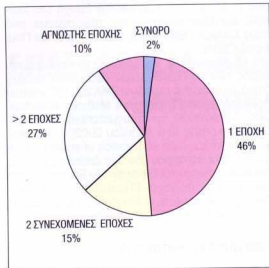
Στο σημείο αυτό επισημαίνεται ότι στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου συγκαταλέγονται οι προκαταρκτικές δημοσιεύσεις των ανασκαφών του ελλαδικού χώρου, οι οποίες δεν είναι πάντα αναλυτικές. Σύμφωνα λοιπόν ορισμένοι αρχαιολόγοι να καταγράφουν τα ανασκαφικά τους δεδομένα με τζέη και μεθοδικότητα, αλλά πάλι με πιο συνοπτικό τρόπο. Η δεύτερη περίπτωση δυσκόλεψε λίγο έως πολύ την καταχώριση των δεδομένων. Για τις περισσότερες επίσης από αυτές τις ανασκαφές δεν πραγματοποιούνται παραπέρα δημοσιεύσεις, γεγονός που μειώνει ακόμα περισσότερο τη δυνατότητα συλλογής ακριβέστερων επιπλέον στοιχείων.

Το σύνολο των εγγράφων είναι 6.910, οι οποίες αντιστοιχούν σε 40.393 ταφές και 42.155 ενταφιασμένα άτομα, καθώς ορισμένοι τάφοι περιέχουν περισσότερους του ενός σκελετούς. Κατά προσέγγιση το δείγμα αυτό εκτιμάται ότι αντιπροσωπεύει το 15%-20% του συνόλου των μέχρι σήμερα ανασκαμμένων τάφων.

Από τις εγγράφους του Αρχαιολογικού Δελτίου, οι 38 προέρχονται από ανασκαφές ξένων αρχαιολογικών σχολών και αντιστοιχούν σε 74 τάφους. Από δημοσιεύσεις ξένων σχολών προέρχονται επίσης οι καταχωρίσεις 79 νεολιθικών τάφων από την Κέα (Coleman, 1977) και 4.300 του Κεραμεικού (Knigge, 1990). Η εξαγωγή των στοιχείων από το τελευταίο βιβλίο έγινε κατά προσέγγιση, επειδή οι πληροφορίες που περιέχει είναι συγκεντρωτικές. Αυτές χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την επεξεργασία των δεδομένων της γεωγραφικής κατανομής. Επίσης για τις εποχές

Χάρτης 1: Γεωγραφική κατανομή ανά νομό των αρχαίων ελληνικών ταφών (για τη χρονοσύνθεση του Αβυ δεν υπάρχουν στοιχεία).

Γράφημα 1: Ποσοστό γνωστών και άγνωστων εποχών.

μεταίχμιο δύο εποχών) είναι ικανοποιητικά χρονολογημένο. Τα συνδυαστικά δεδομένα ενός επιπλέον 15%, που αφορά δύο συνεχόμενες εποχές, συχνά είναι δυνατό να επιμεριστούν, με βάση τις ξεκάθαρα γνωστές εποχές, αυξάνοντας έμμεσα λίγο το επεξεργασίμο στατιστικό δείγμα (έως περίπου 20.000 τάφους). Για ένα 37% των τάφων είναι αδύνατο να χρησιμοποιηθούν οποιαδήποτε χρονολογικά δεδομένα, καθώς συμβαίνει για το 27% η εποχή να είναι εντελώς άγνωστη και για ένα άλλο 10% να είναι γνωστές πάνω από δύο συνεχόμενες εποχές (π.χ. Αρχαϊκή έως Ρωμαϊκή, 4.996 τάφοι).

Οι απώτερες προϊστορικές εποχές αντιπροσωπεύονται πολύ περισσότερο σε σχέση με τις υπόλοιπες. Αυτό συμβαίνει γιατί από την Παλαιολιθική έως και τη Μεσολιθική (Πετράλων, Πηλούς, Θεσπείρα, Κολίδα Αργολίδας – «Φράγχι», Κοκκινόβουλι Αττικής, Γιούρα, Κύθους) καταχωρήθηκαν όλα τα διαθέσιμα βιβλιογραφικά δεδομένα, με τη διαφορά ότι οι ταφές έχουν συγχυευθεί με τα απλά σκελετικά υπολείμματα (που δεν αντιστοιχούν δηλαδή όλα σε ταφές). Αντίθετα, για τη Νεολιθική αλλά και την Εποχή του Χαλκού, αν και πάλι αντιπροσωπεύονται κα-

τά πολύ περισσότερο (από τις βιβλιογραφικά γνωστές αναφορές, ~90% και ~75% αντίστοιχα), περιλαμβάνονται αποκλειστικά ταφές. Πάντως, η παραπάνω κατανομή δεν αλλιώνεται παρά ελάχιστα την εικόνα που σχηματίζεται κατά την επεξεργασία των επόμενων γραφημάτων, καθώς το δείγμα που αντιστοιχεί σε αυτές τις εποχές είναι συγκριτικά ούτως ή άλλως μικρό.

Για πρακτικούς λόγους οι επιμέρους εποχές έχουν τροποποιηθεί σε σχέση με τις αναφορές που υπάρχουν στις αρχικές δημοσιεύσεις. Οι σημαντικότερες τροποποιήσεις αφορούν τις εποχές του Χαλκού και του Σιδήρου. Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ενσωματώθηκαν η Πρωτοελλαδική (I, IIa, IIb, III), η Πρωτοκυκλαδική, η Προανακτορική και η Παλαιανακτορική (Μινωική). Στη Μέση Εποχή του Χαλκού ενσωματώθηκαν η Μέση Ελλαδική, η Μέση Κυκλαδική και η Μεσοανακτορική. Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού ενσωματώθηκαν η Ύστερη Ελλαδική, η Ύστερη Κυκλαδική, η Ύστερη Μινωική (Νεοανακτορική) και η Μυκηναϊκή. Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου συμπεριλαμβάνεται η Υπομινωική, η Υπομυκηναϊκή, η Πρωτογεωμετρική και η Πρώιμη Γεωμετρική. Στη Μέση Εποχή του Σιδήρου ενσωματώθηκε η Μέση Γεωμετρική και στην Ύστερη Εποχή του Σιδήρου η Ύστερη Γεωμετρική. Παρ'όλα αυτά η παραπάνω κατανομή έγινε όσον αφορά την Παλαιохριστιανική περίοδο, η οποία επίσης ενσωματώνεται στην Ύστερη Ρωμαϊκή, καθώς συχνά, εκ μέρους των αρχαιολόγων, οι κατηγοριοποιήσεις αυτών των δύο περιόδων δεν είναι απόλυτα σύμφωνες μεταξύ τους. Φραγκοκρατία, Ιπποτοκρατία και Τουρκοκρατία συμπεριλήφθηκαν στους Μεταβυζαντινούς χρόνους, που και ως ενοποιημένη εποχή έχουν έτσι κι αλλιώς ακόμη πολύ λίγες εγγραφές (40), και το στατιστικό δείγμα είναι, όπως και στην Παλαιολιθική (έξι εγγραφές), ελάχιστα ενδεικτικό.

Με βάση τις παραπάνω τροποποιήσεις, οι αρχικά 120 κατηγορίες που αφορούν τη χρονολόγηση των τάφων συμπυκνώθηκαν σε 75 και μειώθηκαν ακόμη περισσότερο αφού παραμερίστηκαν οι αναφορές που καλύπτουν πολλές συνεχόμενες περιόδους (π.χ. Σιδήρου-Ελληνιστική). Έτσι οι χρονολογικές κατηγορίες συρρικνώθηκαν σε 18 η ακόμη και σε έξι, ανάλογα με τη δυνατότητα ελαχιστοποίησης των κατηγοριών και το αντίστοιχο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν στη συνέχεια τα επιμέρους εξεταζόμενα θέματα.

Σχετικά, τέλος, με την ορολογία των χρονολογικών περιόδων προτείνεται ο όρος Χαλκοκρατία να εγκαταλειφθεί και να χρησιμοποιείται στη θέση του μόνο εκείνος της «Εποχής του Χαλκού», καθώς δεν πιστοποιείται σε αυτή την περίοδο κάποιος είδους κατοχή και ως εκ τούτου ο όρος είναι παραπλανητικός, όπως θα ήταν π.χ. αντίστοιχα ο όρος «Σιδηροκρατία».

Παλαιοδημογραφικά δεδομένα

Στη στήλη 4 του πίνακα 2, εμφανίζεται ο ελάχιστος αριθμός των ενταφιασμένων ατόμων (ως πιο ενδεικτικός) ανά εποχή. Στη 2η στήλη παρατίθενται οι ηλικίες των περιόδων που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό του αριθμού των αίωνων ανά εποχή (βλ. 3η στήλη). Ενδεχόμενη δια-

Πίνακας 2: Κατανομή ενταφιασμένων ατόμων ανά εποχή. Στη 4η στήλη σημειώνεται ο ελάχιστος αριθμός των ενταφιασμένων ατόμων, καθώς δεν γίνεται πάντα γνωστός ο ακριβής αριθμός των τάφων ή και των σκελετικών υπολοίπων από τις δημοσιεύσεις του Αρχαιολογικού Δελτίου.

Εποχή	Χρονολόγηση	ΠΙΝΑΚΑΣ 2				Πλήθος
		Ελάχιστος αριθμός ενταφιασμένων ατόμων	Αριθμός ενταφιασμένων ατόμων ανά αιώνα	Ρυθμός αύξησης	Πιθανώς	
Μεσολιθική	10000 - 6500	34	31	-1	-	1.000
Νεολιθική Πρώιμη	6500 - 5800	7	52	7,4	7,4	7.400
Νεολιθική Μέση	5800-5300	5	92	18,8	2,5	18.500
Νεολιθική Ύστερη	5300-3200	10	386	38,6	2	37.000
Χαλκού Πρώιμη	3200 - 2200	9	395	44	1,14	42.180
Χαλκού Μέση	2200 - 1600	5	80	16	0,37	15.606
Χαλκού Ύστερη	1600 - 1100	5	912	182,4	11,4	177.915
Σιδήρου Πρώιμη	1100 - 800	3	674	224,6	1,23	219.836
Σιδήρου Μέση	800 - 750	0,5	454	908	4,04	884.096
Σιδήρου Ύστερη	750 - 700	0,5	326	652	0,72	636.549
Αρχαϊκή	700 - 490	2	2.147	1.073,5	1,65	1.050.307
Κλασική	490 - 325	1,5	9.396	6.264	5,84	6.133.790
Ελληνιστική	325 - 145	2	5.260	2.630	0,42	2.576.192
Ρωμαϊκή Πρώιμη	145 - 0	1,5	1.599	1.066	0,41	1.056.239
Ρωμαϊκή Μέση	0 - 200	2	518	259	0,24	253.497
Ρωμαϊκή Ύστερη	200 - 400	2	1.780	891	3,44	872.031
Βυζαντινή	400 - 600	2	2.375	1.187,5	1,33	1.159.801
Βυζαντινή	600 - 1453	8,5	1.066	125,4	0,1	115.980

φορά στις σχετικές απόψεις, ουσιαστικά δεν επηρεάζει το γενικό σχήμα της καμπύλης του γραφήματος 2. Ίσως μόνο για τα σημεία που αντιστοιχούν στη Ρωμαϊκή-Παλαιοχριστιανική εποχή, για τους λόγους που προαναφέρονται, αλλά και πάλι όχι όσον αφορά το σύνολο των αντίστοιχων χρόνων.

Σημειώνεται πάντως ότι η γενική εικόνα του γραφήματος 2 πρακτικά δεν επηρεάζεται ακόμη και εάν οι προ του Σιδήρου εποχές αυξηθούν κατά 10%-25% και πενταπλασιαστούν οι τιμές για τις κατοπιές περιόδους. Η 4η στήλη χρησιμεύει για την εξαγωγή του μέσου όρου των ενταφιασμένων ατόμων ανά αιώνα (βλ. 5η στήλη). Στην 6η στήλη συμπληρώθηκε ο ρυθμός αύξησης των ενταφιασμένων ατόμων ανά εποχή. Υποθέτοντας ότι η αύξομενωση του αριθμού των ταφών αντανακλά την πληθυσμιακή αύξομενωση, στην 7η στήλη εγγραφάται μία κατά προσέγγιση παλαιοδημογραφική εκτίμηση.

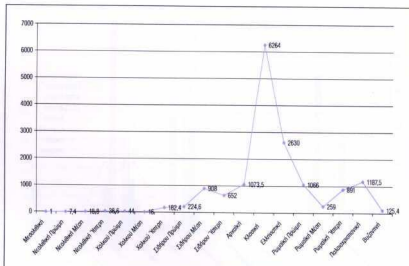
Εξετάζοντας τις ερμηνείες που επιδέχονται ο πίνακας 2 και το γράφημα 2 είναι δυνατόν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα:

Στο πέρασμα από την Πρώμη στη Μέση Νεολιθική οι ταφές υπερδιπλασιάζονται. Κατά το τέλος της Νεολιθικής και τις αρχές της Εποχής του Χαλκού οι ταφές συνεχίζουν να αυξάνονται με τον ίδιο σχεδόν ρυθμό. Στη Μέση Εποχή του Χαλκού ακολουθεί μια σημαντική κάμψη (0,37) που επαναφέρει τις τιμές σε αυτές της Μέσης Νεολιθικής, γεγονός που πιθανόν οφείλεται σε κοινωνικές ανακατατάξεις ή/και φυσικές καταστροφές.

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού οι ταφές αυξάνονται πάνω από δέκα φορές και συνεχίζουν να αυξάνονται έως την Κλασική εποχή, με εξαίρεση την Ύστερη Γεωμετρική που μειώνονται λίγο, πιθανόν λόγω της μετανάστευσης των Ελλήνων ανά τη Μεσόγειο. Στην Ελληνιστική, φαίνεται ότι ο πληθυσμός μειώθηκε στο μισό σε σχέση με την Κλασική (πιθανόν λόγω των εμφυλίων, των μεταναστεύσεων κ.λπ.), και άλλο τόσο (κάτω μέσο όρο) κατά τη Ρωμαϊκή εποχή – η Ρωμαϊκοκρατία, που προτιμούν ορισμένοι αρχαιολόγοι. Οι ελάχιστες τιμές της περιόδου παρατηρούνται στη Μέση Ρωμαϊκή.

Κατά τόπους πάντως αυτή η εικόνα μπορεί να είναι τελείως διαφορετική, όπως για παράδειγμα στη Λακωνία, όπου οι ρωμαϊκές ταφές αυξάνονται κατακόρυφα (~20 φορές, σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές). Αυτό πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι η Σπάρτη δεν εννοχλήθηκε στρατιωτικά από τη Ρώμη, λόγω του ολιγαρχικού της καθεστώτος. Έτσι, διαφαίνεται ότι σε καιρό πολέμων –και κυρίως μη νικηφόρων– οι ειρηνικές ταφές μειώνονται, καθώς πολλοί στρατιώτες ενταφιάζονται ή εγκαταλείπονται στα πεδία, ενώ οι λεηλατημένες πόλεις αφήνουν και πάλι λίγα περιθώρια για ταφές γυναικόπαιδων.

Από το συνολικό δείγμα μας προκύπτει ότι κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή ο αριθμός των ταφών αυξάνει και πάλι σημαντικά σε σχέση με τη Μέση. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται έμμεσα και από τον αριθμό των παλαιοχριστιανικών ταφών. Μια πιθανή αιτία που ο πληθυσμός ανακάμπτει κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή μπορεί να είναι πως η Αυτοκρατορία πνέει πλέον τα λοίσθια. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι τα πρωταρχι-

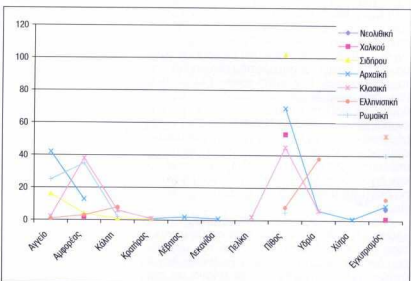
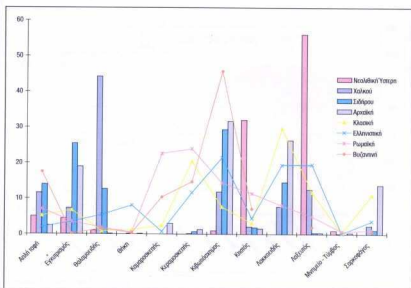

Γράφημα 2: Κατανομή των ενταφιασμένων ατόμων ανά εποχή.

κά δείγματα είναι αρκετά μικρά (140, 188 και 619 – Πρώμη, Μέση και Ύστερη Ρωμαϊκή αντίστοιχα) σε σχέση με τους 2.310 τάφους που αναφέρονται υπό τον γενικό τίτλο Ρωμαϊκή εποχή. Αυτοί οι 2.310 επιμερίστηκαν στο διάγραμμα (λαμβάνοντας υπόψη και αυτούς που αναλογούν από τον επιμερισμό των κατηγοριών Ελληνιστική/Ρωμαϊκή), γιατί διαφορετικά θα έπρεπε να ιδωθούν μόνο μαζί στο πλαίσιο μιας μακράς ενοποιημένης περιόδου. Η ίδια διαδικασία εφαρμόστηκε και για τη Βυζαντινή εποχή. Αντίθετα, ο επιμερισμός έγινε ευκολότερα όσον αφορά τις υλοποιές εποχές, είτε επειδή αντιπροσωπεύουν λιγότερους αιώνες ή/και γιατί τα μεγαλύτερα δείγματα ανήκουν σε πιο ξεκάθαρα χρονολογικά στάδια.

Κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους η πτώση των τιμών είναι ακόμη μεγαλύτερη. Η εικόνα όμως αυτή, πέραν του μικρότερου δυναμικού των Βυζαντινών Εφορευτών Αρχαιοτήτων, πρέπει να επηρεάζεται έντονα και από τους εξής παράγοντες: οι ταφές είναι συχνά ακέραιες και συνήθως γίνονται σε απλούς λάκκους στο χώμα, ενίοτε μάλιστα σε διάφορα μέρη και όχι σε οργανωμένα νεκροταφεία. Έτσι, πολλές από τις ταφές άγνωστης εποχής μπορεί να ανήκουν σε αυτή την περίοδο. Όπως για την Παλαιοιολιθική, έτσι και για τη Βυζαντινή εποχή, οι αναλογίες των τιμών πρέπει να θεωρηθούν συγκριτικά μικρότερης στατιστικής αξίας. Αντίθετα, οι αναλογίες που υπάρχουν ανάμεσα στις υπόλοιπες περιόδους είναι πιο πιθανόν να αντανακλούν την παλαιοδημογραφική πραγματικότητα.

Όσον αφορά την 7η στήλη του πίνακα 2, επισημαίνεται ότι με τις σημερινές γνώσεις είναι δυσχερές η εξαγωγή ασφαλών παλαιοδημογραφικών συμπερασμάτων για τους πληθυσμούς που υπήρχαν στην αρχαία Ελλάδα. Ο υπολογισμός των πληθυσμών στον παραπάνω πίνακα προέκυψε με βάση την υπόθεση ότι κατά τη Μεσολιθική ζούσαν σταθερά στον ελλαδικό χώρο περίπου 1.000 άτομα. Θεωρώντας αυτόν τον αριθμό ως βάση υπολογίστηκε η κατοπιή πληθυσμιακή αύξομενωση. Έτσι, τα παλαιοδημογραφικά δεδομένα που παρουσιάζονται εδώ μπορούν να δώσουν μια γενική μόνο εικόνα και κυρίως όσον αφορά τις αναλογίες των πληθυσμών ανά εποχή.

Γράφημα 3: Ποσοστά κατανομής των διαφόρων τύπων τάφων ανά εποχή.

Γράφημα 4: Κατανομή του αριθμού των διαφόρων τύπων εγχυτρισμού ανά εποχή (ένος πρώιμος βυζαντινός εγχυτρισμός από τη Θεσσαλονίκη δεν συμπεριλαμβάνεται στο γράφημα).

Τύπος τάφου

Με την προηγούμενη μεθοδολογία κατασκευάστηκαν και τα γραφήματα 3-5 και αφορούν 10.236 τάφους ή το 25,4% του συνολικού δείγματος. Οι τύποι των τάφων διαχωρίστηκαν σε 12 κύριες κατηγορίες. Για την ευκολία της παρουσίασης, τέσσερις από αυτές τις κατηγορίες συμπεριλαμβάνουν παρόμοιους τύπους τάφων, οι οποίοι είναι: α) οι θαλαμοειδείς, στους οποίους ομαδοποιούνται οι θάλαμοι, οι θαλαμωτοί και οι θολωτοί, β) στους κεραμοσκεπείς, οι καλυβίτες, γ) στις σαρκοφάγους, οι λάρνακες και δ) στις απλές ταφές, οι λάκκοι, οι ελεύθερες ταφές, τα ορύγματα, οι λιθασωροί κ.λπ.

Η Μεσολιθική είναι γνωστή από απλές ταφές, καθώς και από 3-4 λαξευτούς τάφους σε παραθαλάσσιους βράχους της Κύθου (Α. Σάμψων, προσωπική ανακοίνωση). Η Πρώιμη Νεολιθική παρουσιάζει κυρίως απλές ταφές και ελάχιστες καύσεις. Η Μέση Νεολιθική εξακολουθεί να παρουσιάζει σαν σταθερό τύπο ταφής τον απλό, αλλά αυξάνονται έντονα οι καύσεις, ξεπερνώντας κατά τόπους ακόμη και τα υψηλότερα αντί-

στοιχα ποσοστά των επόμενων εποχών (αρχή πολεμών). Καθώς τα δεδομένα που αντιστοιχούν στις ανωτέρω εποχές είναι συγκριτικά πολύ λίγα, δεν περιλαμβάνονται στα γραφήματα 3-5.

Για τις επόμενες περιόδους προκύπτει ότι κατά την Ύστερη Νεολιθική ο βασικός τύπος τάφου είναι ο λαξευτός (56%) και ο κτιστός (32%). Οι απλές ταφές και οι εγχυτρισμοί κυμαίνονται γύρω στο 5%, ενώ αναφέρεται και από μία περίπτωση τριών άλλων τύπων (ένος κιβωτίσχημοι, ενός θαλαμοειδούς και ενός τύμβου). Δημιουργείται έτσι η εντύπωση ότι στο τέλος της Νεολιθικής εγκαταλείπονται αφενός οι καύσεις (οι οποίες πλέον απαντώνται περισσότερο στις παιδικές ταφές) και αντικαθίστανται από λαξευτούς και κτιστούς τάφους. Οι τελευταίοι αποτελούν πιθανόν τους προάγγελους των λαξευτών και θαλαμοειδών της επόμενης Εποχής του Χαλκού, κατά την οποία πολύ διαγράφεται η εσχής κατανομή: θαλαμοειδείς (44,2%), λαξευτοί (12,51%), κιβωτίσχημοι (11,86%) και απλές ταφές (11,6%). Κατά την Εποχή του Σιδήρου τις πρώτες θέσεις καταλαμβάνουν οι κιβωτίσχημοι (29,3%) και οι εγχυτρισμοί (25,43), ενώ οι απλές ταφές και οι λακκοειδείς εμφανίζονται περίπου με τις μισές τιμές σε σχέση με τους προηγούμενους δύο τύπους τάφων. Στην Αρχαϊκή επικρατούν οι κιβωτίσχημοι, οι λακκοειδείς, οι εγχυτρισμοί και οι σαρκοφάγοι (σε αναλογία 2,5:2:1,5:1 αντίστοιχα).

Στην Κλασική, τις πιο μεγάλες τιμές συγκρατούν με τη σειρά οι λακκοειδείς (29,3%), οι κεραμοσκεπείς, οι σαρκοφάγοι, οι λαξευτοί, οι κιβωτίσχημοι, οι εγχυτρισμοί, οι απλές ταφές, ενώ οι υπόλοιπες κατηγορίες αντιπροσωπεύονται πολύ λιγότερο. Οι πλέον συνηθισμένοι στην Ελληνιστική περίοδο, με ίσες σχεδόν τιμές μεταξύ τους, είναι οι κιβωτίσχημοι (21,5%), οι λαξευτοί και οι λακκοειδείς. Στη Ρωμαϊκή υπερτερούν οι κεραμοσκεπείς (23,9%) και οι καμαροσκεπείς (22,6%) και ακολουθούν με μικρότερη ποσοστά οι κιβωτίσχημοι, οι κτιστοί, οι λακκοειδείς, οι απλές ταφές, οι λαξευτοί και τελευταίοι οι εγχυτρισμοί. Στη Βυζαντινή, οι κιβωτίσχημοι (45,7%) είναι τριπλάσιοι από τις επόμενες αξιοσημείωτες κατηγορίες, οι οποίες είναι οι απλές ταφές, οι κεραμοσκεπείς και οι καμαροσκεπείς.

Από όσα προαναφέρονται, διαφαίνεται ότι σε κάθε εποχή υπάρχει μία διαφορετική παράδοση στους τύπους των τάφων. Έτσι, παρατηρείται ότι οι απλές ταφές συνυπάρχουν σε όλες τις περιόδους, οι οποίες όμως είναι λιγότερες στην Ύστερη Νεολιθική και αρκετά περισσότερες κατά τη Βυζαντινή και την Πρώιμη Νεολιθική. Οι εγχυτρισμοί, αν και εμφανίζονται δεκά-δεκά ήδη από τη Νεολιθική, μόνο κατά την Εποχή του Σιδήρου (κυρίως Γεωμετρική) καταλαμβάνουν αξιόλογη θέση (~25%). Κατόπιν απλά επιβιώνουν, για να εκλείψουν στο τέλος της Ρωμαϊκής (ή Πρώιμη Βυζαντινή) έχει μόνον έναν εγχυτρισμό). Οι θαλαμοειδείς χαρακτηρίζουν την Εποχή του Χαλκού (44%). Λιγότερουν σημαντικά στις κατοπιές εποχές, στις οποίες παρουσιάζουν αρκετά διαφορετική κατασκευή από τους προηγούμενους, και επομένως ίσως πρέπει να αναθεωρηθεί η ορολογία ταξινόμησής τους. Οι θηκες υπάρχουν σχεδόν αποκλειστικά στη Ρωμαϊκή, το ίδιο και οι καμαροσκεπείς. Οι κιβωτίσχημοι αποτελούν σημαντικό ταφική συνήθεια σε όλες τις εποχές από την Εποχή του Χαλκού και μετά, με τις

ανώτερες τιμές να εμφανίζονται κατά τη Βυζαντινή (45,4%) και τις μικρότερες στην Κλασική (7,6%). Οι κτιστοί ήταν συνηθισμένοι κυρίως κατά τη Νεολιθική και τη Ρωμαϊκή εποχή. Οι λακκοειδείς, οι λαξευτοί και οι σαρκοφάγοι χαρακτηρίζουν την Κλασική και την Ελληνιστική.

Η κατηγορία «εγχυτρισμός» περιλαμβάνει λίγες εγγραφές, καθώς συνολικά οι αντίστοιχες περιπτώσεις είναι μόνο 705. Έτσι, για τις υδρίες δεν έγινε περαιτέρω ανάλυση των διαφορών τύπων (χάλκινες, άβαφες, τύπου Hadra κ.λπ.), το ίδιο και για τους αμοφορείς (π.χ. οξυμύθμοιο κ.λπ.). Παρ' όλα αυτά είναι δυνατόν να διατυπωθεί ότι τα αγγεία χαρακτηρίζουν τη Γεωμετρική, την Αρχαϊκή και τη Ρωμαϊκή, οι αμοφορείς την Κλασική και τη Ρωμαϊκή, οι πίθοι τις εποχές του Χαλκού, του Σιδήρου, την Αρχαϊκή και την Κλασική, ενώ οι υδρίες την Ελληνιστική περίοδο.

Οι καύσεις και οι τοφικές πυρές είναι γνωστό ότι απαντούν περισσότερο στη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή εποχή. Στο διάγραμμα 5 παρατίθεται το ποσοστό των ταφών της κάθε εποχής που περιείχαν καύσεις (888 συνολικά). Εντύπωση ίσως προκαλεί το γεγονός ότι κατά την Αρχαϊκή οι καύσεις είναι υπερδιπλάσιες από αυτές της Γεωμετρικής εποχής. Το έθιμο αυτό τελικά επέζησε έως και την Πρώιμη Βυζαντινή εποχή, σε ελάχιστο όμως ποσοστό. Από την άλλη πλευρά, οι καύσεις φαίνεται να ξεπερνούν το 50% στη Μέση Νεολιθική, αλλά καθώς το δείγμα είναι μικρό δεν περιλήφθηκε στο διάγραμμα και παραπέμπεται για παραπέρα διερεύνηση.

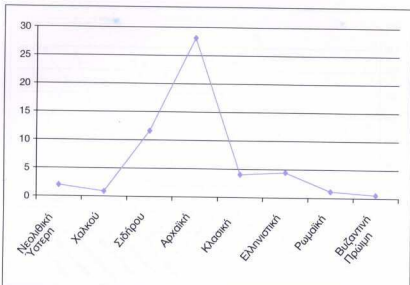
Τέλος, μπορεί να προστεθεί ότι ανακομιδές αναφέρονται για 85 τάφοι, χωρίς κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τη χρονολογική, τυπολογική ή γεωγραφική τους κατηγοριοποίηση. Εξαιρεση αποτελεί η μεμονωμένη περίπτωση του Διρού, όπου έχουν βρεθεί αρκετές νεολιθικές ανακομιδές. Μια βυζαντινή κρύπτη από τη Βοιωτία ενσωματώθηκε στις θήκες. Ανάμεσα στους κτιστούς τάφοις καταγράφηκε και ένας κερχιδοναϊκού τύπου από τα Χανιά της Ρωμαϊκής εποχής. Έξι εγκιβωτισμένοι τάφοι από τη Ροδό της Μέσης Βυζαντινής εποχής και τρεις ταφές σε οικία από την Κρήτη της Νεολιθικής-Χαλκού δεν προσμετρήθηκαν σε κάποιο συγκεκριμένο τύπο τάφου.

Βαθμός κτέρισης

Στην ενότητα αυτή εξετάζεται η χρονολογική και γεωγραφική κατανομή των κτερισμάτων και αφορά το 50% του συνολικού δείγματος.

Η βάση καταχώρισης των δεδομένων εμπεριέχει μια στήλη όπου έχουν καταγραφεί όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα που συνοδεύουν τις ταφές. Η αξιολόγηση αυτών των ευρημάτων σε μια κλίμακα από το 0 έως το 10, σε συνδυασμό με τον αριθμό των ενδιαφεσμένων ατόμων, έγινε καθ' ολοκληρία από τον γράφοντα. Με αυτό τον τρόπο θεωρώ ότι επιτεύχθηκε μια ομοιογένεια στην εκτίμηση του βαθμού κτέρισης των ταφών, καθώς οι μέσοι όροι των επιμέρους εποχών δεν εξαρτώνται από διαφορετικές ενδεχομένως αξιολογήσεις.

Παρατίθεται ένα παράδειγμα βαθμού κτέρισης 7 της ελληνιστικής Κνωσού: «Ένα μινωδο-χρυσό, μια ερυθρομορφή πέλιδη με ανθρωπομορφικές, μυθολογικές παραστάσεις, μια πρόχους, ένα

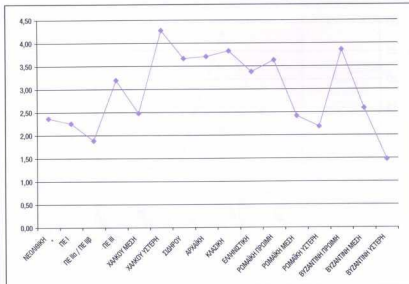
Γράφημα 5: Ποσοστό των καύσεων ανά εποχή.

αρυβαλλοειδές ληκύθιο, μια σιδερένια στέγγιδα και ένα οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα» (Αρχαιολογικών Δελτίων 46 (1991), Χρονικά Β2, σ. 398). Το παράδειγμα αυτό δείχνει ότι οι καταχωρίσεις έγιναν με τρόπο λεπτομερή, καθότι υπάρχουν και πολύ εκτενέστερες αναφορές σε άλλες εγγραφές. Επισημαίνεται ότι η στήλη με τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι δυνατόν να υιοθετεί περαιτέρω επεξεργασία και να διαχωριστεί σε επιπλέον στήλες, σύμφωνα με τις κατηγορίες των ευρημάτων και ανάλογα με την επιθυμητή ανάλυση. Πάντως, για ένα ανάλογο εγχείρημα είναι δυνατόν να απαιτηθούν επιπλέον 12 μήνες επεξεργασίας με στόχο τα αντίστοιχα γραφήματα και συμπέρασματα.

Ο βαθμός 0 σημειώθηκε μόνο όταν αναφέρεται συγκεκριμένα ότι ο τάφος βρέθηκε ακέραιος. Αξιολογήθηκαν με βαθμό 10 οι τάφοι με τα πιο πλούσια κτερισματα κυρίως όταν συνοδεύονται από χρυσά και αργυρά αντικείμενα, αγγεία και επιτύμβιες στήλες. Σε ορισμένες περιπτώσεις (λιγότερο του 10%) σε αυτή την κατηγορία συμπεριλήφθηκαν και τάφοι χωρίς χρυσά κτερισματα, καθότι είχαν πάρα πολλά πήλινα αγγεία (π.χ. πάνω από 10) ή/και άλλα κτερισματα για ένα νεκρό (μυροδοχία, στέγγιδες, χάλκινα σκεύη, νομίσματα κ.λπ.).

Η κτέριση της Νεολιθικής αποτελείται κυρίως από λίθινα εργαλεία ή/και πήλινα σκεύη, καθώς και οστά ζώων. Πάντως, ως συνήθεια μπορεί να θεωρηθεί σημαντική, αφού λιγότεροι είναι οι τάφοι που βρέθηκαν εντελώς ακέραιοι, σε σχέση με τις κατοπινές εποχές που το ποσοστό τους είναι μεγαλύτερο.

Η Εποχή του Χαλκού ξεκινά με τον ίδιο σχεδόν βαθμό κτέρισης που παρατηρείται για τη Νεολιθική. Συνεχίζει όμως με έντονες αυξομειώσεις που πιθανόν αντικατοπτρίζουν, όπως προαναφέρθηκε, τις κοινωνικές ζυμώσεις της περιόδου. Η μετάβαση στη Μέση Εποχή του Χαλκού παρουσιάζει σημαντική μείωση των τιμών, ενώ αντίθετα η Ύστερη εμφανίζει τις υψηλότερες σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη περίοδο. Πάντως, οι πολλοί και ευρύχωροι θαλασσοειδείς λαξευτοί τάφοι δείχνουν ότι η μεταθανάτια περιποίηση των νεκρών παρέμεινε ένα καθολικό έθιμο – καθήκον που δεσπόζει σε όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού.

Γράφημα 6: Κατανομή του βαθμὸν κτερίσης των τάφων ανά εποχή.

Στη συνέχεια και μέχρι τη Μέση Ρωμαϊκή οι τιμές κυμαίνονται σε υψηλά επίπεδα. Αν και στο γράφημα δεν φαίνεται, μπορεί να επιστημονηθεί ότι οι περίοδοι που χαρακτηρίζονται ως Μέση Εποχή του Σιδήρου, Μέση Αρχαϊκή και Μέση Ελληνιστική εμφανίζουν και τις υψηλότερες τιμές, ενώ «κάθε αρχή και δύσκολη». Εξαιρετική αποτελεί η Βυζαντινή εποχή, πιθανόν για τους ίδιους λόγους που προαναφέρθηκαν.

Όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή, στις εποχές πριν από την Ύστερη Αρχαϊκή δεν παρατηρείται κάποια έντονη διαφοροποίηση στο βαθμὸν κτερίσης. Από την Αρχαϊκή όμως εποχή έως και τους Ρωμαϊκούς χρόνους διαφοροποιείται έντονα η Βοιωτία (περίπου τρεις φορές περισσότερο από το μέσο όρο), καθώς και σε κάπως μικρότερο βαθμὸν τα Δωδεκάνησα, η Κρήνη, η Χίος και όλοι σχεδόν οι νομοί από τη Θεσσαλονίκη μέχρι και τον Έβρο. Πρώτα η Κοζάνη, έπειτα η Αιτωλοακαρνανία, το Ιόνιο, η Μαγνησία, αλλά παραδόξως και η Αττική συγκαταλέγονται ανάμεσα στις περιοχές με τις χαμηλότερες τιμές. Η εικόνα πάντως αυτή πρέπει να συνδέεται περισσότερο με τις τοπικές συνθήκες και παραδόσεις, παρά με τον πλούτο της κάθε περιοχής.

Στην Αττική της Πρώιμης Ρωμαϊκής και σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές, ο βαθμὸν κτερίσης σχεδόν τριπλασιάζεται (7,55). Δεν αποκλείεται η συνθήκη αυτή να συνδέεται με την επιθυμία των Αθηναίων για απελευθέρωση από τους Ρωμαίους (ως επίκληση για βοήθεια εκ μέρους των ένοχων προγόνων). Κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης Ρωμαϊκής εποχής οι τιμές επανέρχονται στα προηγούμενα περίπου επίπεδα (περίπου 2-2,5). Στην παλαιохριστιανική όμως περίοδο ο βαθμὸν κτερίσης στην Αττική επανακάμπτει και συγκριτικά μάλιστα σε πολύ υψηλά επίπεδα (4,47), γεγονός που ίσως δείχνει ότι υπήρχε μια έμμεση κοινωνική αντίδραση στη νέα θρησκεία. Αντίθετα, την ίδια εποχή στα Δωδεκάνησα μόνο ένας τάφος ανάμεσα σε 51 έχει βαθμὸν κτερίσης 6. Από τους υπόλοιπους, οι 15 είναι ακέραιοι και οι 35 με βαθμὸν κτερίσης 1 έως 2 (συνολικός μέσος όρος: 1,02), γεγονός που με τη σειρά του

ίσως δείχνει ότι ο χριστιανισμός εδώ διαδόθηκε με μεγαλύτερη ευκολία.

Κατά τη Βυζαντινή περίοδο, παρόλο που θα αναμενόταν μεγάλη πτώση των τιμών κτερίσης, κάτι τέτοιο συμβαίνει από τη Μέση Βυζαντινή και έπειτα. Μάλιστα η Πρώιμη Βυζαντινή περίοδος αγγίζει το μέσο όρο των Κλασικών χρόνων (κυρίως ποσοτικά). Οπωσδήποτε όμως πρέπει να ληφθεί υπόψη αυτό που προαναφέρθηκε, ότι δηλαδή πολλοί τάφοι άγνωστης εποχής πρέπει να ανήκουν στη Βυζαντινή περίοδο, με αποτέλεσμα οι αντίστοιχες τιμές να εμφανίζονται αυξημένες.

Γεγονός είναι πάντως ότι το προχριστιανικό έθιμο ουδέποτε εξαλείφθηκε, καθώς μέχρι σήμερα σε ορισμένα μέρη συντήζεται ακόμα η βάση στο στόμα του νεκρού ένα νόμισμα και να σφραγίζουν τα χείλη με το «μίσσαλο» (για τον μισμό, την παντοίχη αναχώρηση), το οποίο είναι ένα κομμάτι από κεραμίδι ή άλλο κεραμικό. Φαίνεται λοιπόν ότι μόνο κατά τη διάρκεια του οθωμανικού ζυγού το αρχαίο έθιμο υποβαθμίζεται σε μεγάλο βαθμὸν, χωρίς όμως ποτέ να εξαλείφεται εντελώς.

Το δείγμα για παραπέρα ανάλυση της γεωγραφικής κατανομής του βαθμὸν κτερίσης είναι εξαιρετικά μικρό και επιπλέον έρευνα κρίνεται αναγκαία.

Ο προσανατολισμός των τάφων

Ανάμεσα στους ανασκαφείς υπάρχει η γενική πεποίθηση ότι ο προσανατολισμός των τάφων κατά την αρχαιότητα δεν αποτελεί ιδιαίτερο πολιτισμικό στοιχείο. Αντίθετα, τα δεδομένα της παρούσας εργασίας δείχνουν ότι συχνά αντανάκλα πολιτισμικές συνθήκες που ποικίλουν ανάλογα με την εποχή, αλλά και την περιοχή. Το σχετικό δείγμα που συνοδεύεται από χρονολογικά δεδομένα αφορά 7.521 τάφους ή το 18,67% του συνόλου.

Στις αντίστοιχες δημοσιεύσεις οι ανασκαφείς παραθέτουν συνήθως τον προσανατολισμό των τάφων, λιγότερο συχνά τον προσανατολισμό των κρηνών και σε ελάχιστες περιπτώσεις και τον προσανατολισμό του προσώπου. Όταν παρατίθεται μόνο ο προσανατολισμός του κρηνίου, υπάρχει η δυνατότητα για την έμμεση καταχώριση του προσανατολισμού των τάφων στις αντίστοιχες στήλες της βάσης δεδομένων. Έμμεσα επίσης έχει εξαχθεί σε μερικές περιπτώσεις ο προσανατολισμός από τα συνοδευτικά σχεδιαγράμματα των ανασκαφών. Ορισμένες φορές δίνεται μεγαλύτερη συγκριτικά ακρίβεια (π.χ. ΒΒΑ-ΝΝΔ), καταγράφηκαν όμως και περιπτώσεις που άλλος προσανατολισμός αναφέρεται στο κείμενο και άλλος προκύπτει από τα ανασκαφικά σχέδια.

Στο γράφημα 7 δεν συμπεριλήφθηκε η πολύ σπάνια περίπτωση του ακτινωτού τρόπου ενταφιασμού των νεκρών ως προς το κέντρο ενός κυκλικού περιβόλου (π.χ. Ιωάννινα, Ύστερη Εποχή Χαλκού-Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου).

Για την ευκολία ανάγνωσης του γραφήματος 7, από το σύνολο των καταχωρισμένων προσανατολισμών των τάφων, αναπαριστανται μόνο οι τέσσερις βασικοί, δηλαδή: Α-Δ, Β-Ν, Δ-Α και Ν-Β. Π.χ. οι τάφοι με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και ΝΑ-ΒΔ ενσωματώθηκαν σε αυτούς του άξονα Α-Δ και εκείνοι με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ΝΔ-ΒΑ σε αυτούς του άξονα Δ-Α. Αυτό, εξάλλου, έγινε λαμβάνοντας υπόψη ότι τα σημεία του ορίζοντα

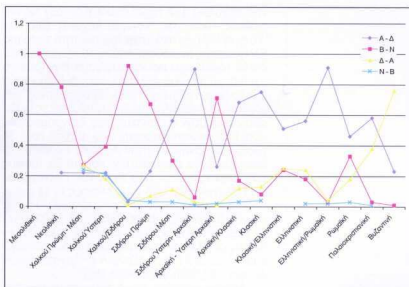
της ανατολής και της δύσης δεν είναι σταθερά και μεταβάλλονται σύμφωνα με τις εποχές του έτους. Αντίθετα, η κατεύθυνση του B-N καθορίζεται πιο εύκολα από τη σκιά το μεσημέρι. Το πιο πιθανό λοιπόν είναι στην περίπτωση των τάφων στον άξονα A-Δ οι νεκροί να ενταφιάζονταν σύμφωνα με το σημείο του ορίζοντα που ανέτειλε ή έδυε ο ήλιος την κάθε εποχή του χρόνου. Η θεωρία αυτή φαίνεται να είναι πιο πιθανή από άλλες που διερευνούν τη δυνατότητα ο προσανατολισμός των τάφων να υπαγορευόταν από τη θέση ορισμένων άστρων. Αυτό, επειδή στη δεύτερη περίπτωση θα έπρεπε ο ενταφιασμός να λαμβάνει χώρα στο σκοτάδι κατά τη διάρκεια νύχτας με αστροφεγγιά ή ο τάφος να ανοίγεται μια νύχτα πριν από την ημέρα της ταφής, κάτι που δεν είναι γνωστό ούτε από αρχαίες πηγές, αλλά ούτε και από σύγχρονες συνθήκες. Άλλωστε, πέρα από το γεγονός ότι η θέση των άστρων αποκλίνει ανάλογα με τις διάφορες χρονολογικές περιόδους, στα επιμέρους διαγράμματα παρατηρούνται παρόμοιες κατανομές στις καμπύλες ανάμεσα στους παραπάνω ενδιάμεσους προσανατολισμούς και στους άξονες A-Δ και Δ-Α.

Για τη Μεσολιθική εποχή οι πληροφορίες είναι σχετικά λίγες και προέρχονται από τον Μαρούλα Κύνθου, όπου οι τάφοι έχουν προσανατολισμό στον άξονα B-N (A. Σάμψων, προσωπική ανακοίνωση). Καθώς η ναυσιπλοία είναι αρκετά αναπτυγμένη ήδη αυτή την εποχή (κρίνοντας από τα ευρήματα και το σπηλαίο Κυκλίπια Γιούρων, βλ. Σάμψων 1998), είναι πολύ πιθανό οι μεσολιθικοί κάτοικοι του Αιγαίου να γνώριζαν το σημείο του βορρά, γνώση ιδιαίτερα σημαντική τότε, ακόμη και για λόγους επιβιώσης (μετακινήσεις, κυνήγι, ψάρεμα κ.λπ.). Έως ότου πάντως το δείγμα εμπλουτιστεί στατιστικά πολλά ερωτηματικά παραμένουν αναπάντητα για αυτή την περίοδο.

Στη Νεολιθική η εικόνα αρχίζει να αλλάζει. Στην Κέα (17 τάφοι) και στη Φθιώτιδα (3 τάφοι) ο προσανατολισμός είναι στον άξονα A-Δ, ενώ στο Γυαλί (72 τάφοι, βλ. Σάμψων, 1988) και στον Έβρο (1 τάφος: BBΔ-NNA) παραμένει B-N. Με τόσο μικρό δείγμα (όσον αφορά τη γεωγραφική κατανομή) είναι δύσκολη η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μπορεί μόνο να υποθεθεί ότι το έθιμο αυτό οφείλεται στις νέες κοινωνικές συνθήκες, που λόγω της νέας οικονομίας αρχίζουν να στηρίζονται ακόμη πιο έντονα στην κτηνοτροφία και τη μονιμότερη εγκατάσταση από ό,τι στη Μεσολιθική. Ο πάντα σταθερός βορράς ίσως παύει να παίζει πλέον τόσο μεγάλη σημασία, ενώ αποκτά η διαδρομή του ήλιου. Επίσης, το νέο έθιμο δείχνει να μην είναι εισαγόμενο, αλλά να οφείλεται σε εγγόπιες διαδικασίες.

Στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού κάνουν την εμφάνισή τους οι τάφοι με προσανατολισμό Δ-Α και N-B (στην Κοζάνη πάντως 33 τάφοι είναι αποκλειστικά N-B), ενώ έως και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, πανελλαδικά συνυπάρχουν σε ίσα περίπου ποσοστά και οι τέσσερις βασικές κατευθύνσεις. Το γεγονός αυτό ίσως οφείλεται στην παράπαρα ανάπτυξη της ναυσιπλοίας, προς κάθε δηλαδή κατεύθυνση του ορίζοντα.

Κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού επισημαίνεται μία ελαφρώς αυξητική τάση του προσανατολισμού B-N (δεν φαίνεται στο γράφημα 7). Στο πέρασμα όμως από το τέλος της Εποχής του

Γράφημα 7: Ποσοστιαία κατανομή του προσανατολισμού των τάφων ανά εποχή.

Χαλκού σε εκείνη του Σιδηρού η τάση αυτή μετατρέπεται σε έντονη προτίμηση, με τα αντίστοιχα ποσοστά του προσανατολισμού B-N να φτάνουν το 92%. Η Μέση και ιδίως η Ύστερη Εποχή του Χαλκού θυμίζει μια επιστροφή σε συνθήκες των αρχών της Νεολιθικής. Στην Πρώιμη Εποχή του Σιδηρού το ποσοστό αν και μειώνεται, διατηρείται σε πολύ υψηλά επίπεδα (67%), ενώ επανεμφανίζεται σε αντίστοιχα με την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ποσοστά από ο προσανατολισμός A-Δ. Στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο η κατάσταση αναστρέφεται (αφού κατά τη Μέση Γεωμετρική περάσει από ενδιάμεσα στάδια) και ο προσανατολισμός A-Δ (90%) σχεδόν εκτοπίζει αυτόν του B-N (6%). Αμέσως μετά παρατηρείται η επόμενη δραματική αναστροφή, ιδίως κατά την Ύστερη Αρχαϊκή (71% B-N και μόνο 26% A-Δ). Στη συνέχεια, η κατεύθυνση που προτιμάται με ποσοστά πάνω από 50% είναι A-Δ, ενώ η σημασία του προσανατολισμού B-N φθίνει, με μια αναζωπύρωση στην Ελληνιστική (18%), αλλά και μια ακόμη πιο έντονη στη Ρωμαϊκή εποχή (33%).

Για τη σημασία που ενδέχεται να υπάρχει στην παραπάνω κατανομή δεν υπάρχουν στοιχεία στη βιβλιογραφία. Παρατηρείται πάντως ότι ο προσανατολισμός B-N μετά τη Νεολιθική, περιοχίει κατά τις εποχές που είναι γνωστές ως «συντηρητικές» στα ήθη και οι αυταρχικές από πολιτικής άποψης, ενώ ο προσανατολισμός A-Δ σε εποχές μεγαλύτερης ελευθερίας, τόσο στην τεχνολογία όσο και στα πολιτικά πράγματα.

Όπως δείχνει το διάγραμμα 7, τα ποσοστά της κατεύθυνσης N-B, μετά την Εποχή του Χαλκού, δεν υπερβαίνουν ξανά το 3%. Επιπλέον, από την Κλασική εποχή και ύστερα αυξάνονται σταδιακά αυτά της Δ-Α (με εξαίρεση το τέλος της Ελληνιστικής), ιδίως όμως από την Ύστερη Ρωμαϊκή και μετά, γεγονός βέβαια αναμενόμενο.

Με βάση τις προηγούμενες παρατηρήσεις, είναι ορισμένες φορές δυνατό να υποθεθεί πόσο από τους τάφους ανήκουν σε συγκεκριμένες εποχές, όταν στο σύνολό του καλύπτουν περισσότερες από μία. Π.χ. στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο της Αμφικαρίας Νομού Άρτας (Αρχαιολογικών Δελτίων 50 (1995), Β2, σ. 412-414) αναφέρο-

νται συνολικά 107 τάφοι που καλύπτουν τις περιόδους από την Ύστερη Αρχαϊκή έως την Ύστερη Ελληνιστική, στην πλειονότητά τους της Ελληνιστικής περιόδου. Από αυτούς, μια συστάδα 34 τάφων έχει προσανατολισμό Β-Ν (από το σχεδιάγραμμα) και άλλοι 15 είναι Α-Δ (για τους υπόλοιπους τα στοιχεία είναι αδιευκρίνιστα). Χωρίς να έχουν βεβαίως προσμετρηθεί αυτές οι περιπτώσεις στην κατασκευή των διαγραμμάτων, είναι πολύ πιθανόν αρκετοί από αυτούς τους 34 τάφους να ανήκουν στην Αρχαϊκή περίοδο. Το ίδιο μπορεί να υποσέθει π.χ. και για 25 τάφους των ίδιων περιόδων από το Άργος (Μενάνδρου και Πολυνεϊκούς), από τους οποίους οι 14 έχουν προσανατολισμό Β-Ν και οι υπόλοιποι 11 Α-Δ (Αρχαιολογικόν Δελτίον 46 (1991), Β1, σ. 93) ή για 70 τάφους του Ακραιφνίου Βωιωτίας, από τους οποίους οι 19 είναι προσανατολισμένοι στον άξονα Β-Ν και οι 51 στον άξονα Α-Δ (Αρχαιολογικόν Δελτίον 48 (1993), Β1, σ. 179-180).

Μια σημαντική διαφορά σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα επισημαίνεται στην Κεντρική Μακεδονία, όπως π.χ. το μεγάλο νεκροταφείο Θέρμης Θεσσαλονίκης ή το Αγίνιου Πιερίας. Σε αυτά και για τις περιόδους από την Ύστερη Γεωμετρική έως και τη Ρωμαϊκή εποχή αναφέρεται ως συνήθης η ταφή των γυναικών με το κεφάλι προς την ανατολή και των ανδρών προς τη δύση. Αυτή η διαφοροποίηση δείχνει μια παράδοση που ίσως να σημείωνε ότι σε άλλο μέρος οδούσαν μετά θάνατον οι άνδρες και σε άλλο οι γυναίκες. Μια τέτοια αυστηρότητα στις παραδόσεις πιθανό απετέλεσε μία από τις παραμέτρους της εξέσου αυστηρά ιεραρχικής δομής της αρχαίας μακεδονικής κοινωνίας. Πάντως, τα αρχαία νεκροταφεία αυτής της περιοχής πρέπει να εμπλουτιστούν με επιπλέον στοιχεία, καθώς πολλές φορές η εικόνα ανάμεσα στα ανασκαφικά σχεδιάγραμματα και τα κείμενα είναι ασφαιρής ή και αντιφατική. Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται κατά κάποιον τρόπο από το αρχαίο νεκροταφείο της Νέας Φιλαδέλφειας Θεσσαλονίκης, που ανακαλύφθηκε κατά τη νέα χάραξη της αδιπροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Αλεξανδρούπολης (Αρχαιολογικόν Δελτίον 50 (1995), Β2, σ. 472). Εκεί, αναφέρεται ένας σταθερός προσανατολισμός ανάλογα με το φύλο, οι άνδρες προς Β ή Δ και οι γυναίκες προς Ν ή Α. Το έθιμο της αντίθετης ταφής δεν αποκλείεται να ανάγεται στην Εποχή του Χαλκού, όπως είναι γνωστό π.χ. από τη Μάνικα, στην οποία παρατηρείται συχνά οι νεκροί να έχουν ενταφιασθεί κάθετον στον άξονα προσανατολισμού του τάφου.

Ένα άλλο έθιμο που πιθανόν σχετίζεται με το προηγούμενο και το οποίο αναφέρεται από την επεξεργασία των δεδομένων του δείγματός μας, αφορά τα ξεχωριστά νεκροταφεία για παιδικές ταφές, ιδίως κατά τη Γεωμετρική/Αρχαϊκή εποχή. Κατά πόσο αυτό το έθιμο μπορεί να συσχετιστεί και με τη Νεολιθική εποχή (ή ταφή των παιδιών εντός των οικισμών και των ενγλημάτων εκτός), είναι ένα ενδεχόμενο που χρειάζεται αρκετή περαιτέρω διερεύνηση.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι κατά τόπους διαφορές στον προσανατολισμό των τάφων. Αν και η γενική εικόνα ανταποκρίνεται στα δεδομένα του γραφημάτώς, 7 από τις «πρωτοστατούσες» Κυκλάδες έως τη «συνηρητική» Ηπειρο, σε ορισμένες περιπτώσεις και για τμήματα της

καμπύλης, μπορεί να ισχύουν ακόμη και ακριβώς τα αντίθετα (περισσότερο στις πιο απομονωμένες περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, του Ιονίου και της Πελοποννήσου). Η εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι οι νέες συνθήκες ενταφιασμού είτε αργούν να διαδοθούν σε ορισμένες περιοχές, είτε ακόμη και ότι ουδέποτε υιοθετούνται.

Με την παρούσα δημοσίευση προωθείται μια στατιστική επισκόπηση αρχαιοελληνικών ταφικών δεδομένων, μέσα από μια άγνωστη μέχρι στιγμής εικόνα. Οι Kurtz και Boardman ήδη από το 1971 είχαν επισημάνει ότι: «πέρα πολλά από τα σχετικά στοιχεία παραμένουν ανεπαρκώς δημοσιευμένα και ο καταγιομός των νέων μαρτυριών καθιστά αδύνατη μια οριστική μελέτη...». Σύμφωνα με αυτή τη διαπίστωση, γεγονότα παραμένει ότι και με τη μεθοδολογία που προτείνεται εδώ πολλά έχουν ακόμη να προστεθούν στα υπάρχοντα δεδομένα της παλαιοδημογραφίας και των ταφικών εθίμων. Έτσι, αυτό που ανακύπτει ως αναγκαιότητα είναι να καταστεί δυνατή η παραπέρα καταχώριση και ανάλυση των δεδομένων των ανασκαφικών ταφών. Μια τέτοιας έκτασης έρευνα πάντως είναι ευχερέστερα να οργανωθεί εκ μέρους του Υπουργείου Πολιτισμού ή από ένα φορέα αντίστοιχων δυνατοτήτων. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί σε πρώτη φάση από μία ομάδα τριών τεσσάρων αρχαιολόγων εξοικειωμένων με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και αποκλειστικά απασχολούμενων με το θέμα της προσεχής δύο τριών δεκαετιών. Στις ευθύνες τους μπορεί να συμπεριλαμβάνεται η αναζήτηση των ανασκαφών και ενδοχρονικών των ημερολογίων των ανασκαφών, στην περίπτωση που δεν έχουν προχωρήσει οι τελικές δημοσιεύσεις, όπως δυστυχώς συμβαίνει συχνά. Η εκτίμησή σου ότι στην Ελλάδα έχουν ανασκαφεί τουλάχιστον 200.000 τάφοι (επίσημα και ανεπίσημα) και έχουν ανευρεθεί τα υπολείμματα ακόμη περισσότερων σκελετών, καθιστά τη μικρή αυτή χώρα το πιο πλούσιο παλαιοανθρωπολογικά κράτος στον κόσμο. Κατά συνέπεια αξίζει η παραπέρα προσπάθεια καταγραφής, αναζήτησης, καθώς και διάσωσης των στοιχείων που αφορούν όχι μόνο τον ελληνικό αρχαιολογικό πλούτο, αλλά και ευρύτερα την παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά.

* Στη συνέχεια, η παύλα ανάμεσα στις εγχειρές θα υποδηλώνει το σύνολο των χρονικών περιόδων που καλύπτει η εκάστοτε καταχώριση, ενώ η κόβητη παύλα το μετόχιο.

The Processing of Data on Ancient Greek Graves

Nikos A. Poulianos

This article presents a preliminary analysis of a sample of 40,393 ancient Greek graves that are correlated to the data of geographic distribution, palaeodemography and burial customs from the Mesolithic epoch up to the Byzantine era. The sample can be considered statistically large for most of the scientific topics presented here and thus it results to a satisfactory approach to the general picture. The interrelation between the different chronological periods and the various burial traditions, such as the grave types, the degree of *ketosis* and the grave orientation, cannot be accidental. The various interpretations given to related issues are open to further debate, considering also that a more extensive analysis is required in order to be clarified specific and general conjectures, in relation to their chronological settings.

N.A.P.

Βιβλιογραφία

- Αρχαιολογικόν Δελτίον 34 (1979), 36 (1981), 40-51 (1985-1996). Έκδοσης Υπουργείου Πολιτισμού.
Coleman 1977: COLEMAN JOHN, *Kios v. I, Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, American School of Classical Studies, Princeton 1977.
Γάλλης 1986: ΓΑΛΛΗΣ Κ., «Το αρχαίο έθιμο», Γ. Παπαθανασίου, *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, έκδοση Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 1986, σ. 171-174.
Knigge 1990: KNIIGGE URSULA, *Ο Κεραμακός της Αθήνας*, εκδόσεις Κρήνη, Αθήνα 1990.
Πουλιανός 2001: ΠΟΥΛΙΑΝΟΣ ΑΡΗΣ, *Η Προέλευση των Ελλήνων*, Πετρόπουλου Χαλεπίδικης, Αθήνα 2001.
Kurtz & Boardman 1994: KURTZ DONALD G., BOARDMAN JOHN, *Εθίμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1994.
Σάμπσον 1988α: ΣΑΜΠΣΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ, *Μάνικα. Ο Πρωτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο II*, έκδοση Διμήνου Χαλκιδέου, Αθήνα 1988.
Σάμπσον 1988β: ΣΑΜΠΣΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ, *Η νεολιθική κατοίκηση στα Γαυλάκια της Μοσχίου*, Επιστήμη Αρχαϊκής Εταιρείας, Αθήνα 1988.
Σάμπσον 1993: ΣΑΜΠΣΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ, *Σταθμόν Βαρονίων. Το σπηλαίο, οι οικισμοί και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1993.
Sampson 1996: SAMPSON ADAMANTIOS, *The Neolithic and Mesolithic occupation of the cave of Cycloria, Yaura, Attolones, Greece*, *B&A* 93 (1996), σ. 1-22.